

В. Владко

ГОЛОС У ТЕМРЯВІ

(Оповідання)

Чотири німецькі автоматники в білих маскувальних халатах увійшли в село з південного боку і, не задумуючись, взяли напрям вздовж по вулиці, до майдану, де в сутінках ледве видно було руїни церкви та висадженого будинку сільради. Автоматники йшли, нікого не запитуючи про дорогу; та й запитувати не було в кого на порожній і безлюдній вулиці.

Попереду йшов високий солдат в низько опущеному капюшоні. Руки його звично тримали наготові автомат. Очевидно, він знав дорогу краще решти, що мовчки йшла слідом за ним. Німці посувались швидко, шулячись від холоду. Вони пройшли кілька провулків і спинились біля хати, у вікні якої блимав жовтий вогник каганця. Високий солдат кілька разів грубо вдарив чоботом у хвіртку.

— Хто там? — пролунав з двору чоловічий голос.

— Староста треба, — коротко відповів високий.

По двору пробігли квапливі кроки. Відкрилася хвіртка. За неї визирнув маленький чолов'яга в ушанці, з клочкуватою борідкою. Побачивши перед собою німців з автоматами наготові, він злякано забелькотів:

— Я староста, я, панове германці! Чого зволите?

Високий презирливо ткнув його коротким дулом автомата в груди:

— Місце спати... кушати... добре кушати... ферштее?..

Староста заметушився ще більше:

— Зараз буде спольнено, пане старшой. У нас для панів германців спеціально попівський дом пристосовано дуже добрий. І харч упольне підходящий, сальце, хлібушко білий, молочко.

— Млеко, — сказав один з німців, ледве рухаючи замерзлими губами.

— Млеко, млеко! — мов зрадів староста. — І тепло буде, витопимо як слід. Пожалте, панове, я покажу куди!

Він похапцем побіг по стежці, протоптаній в снігу. Високий, обернувшись до супутників, підморгнув їм:

— Форвертс! — наказав він.

Через півгодини автоматники, скинувши промерзлі маскувальні халати та шинелі, вже насолоджувались їжею. У пічці палали дрова, закутана у велику хустку жінка приносила вже оберемки соломи, готуючи на підлозі постіль. А метушливий староста все ще ніяк не міг заспокоїтись. Він підходив до солдатів і запитував — улесливо, з безкісними поклонами:

— Може, панам германцям ще щось потрібно? То скажіть!..

Солдати були надто зайняті їжею, щоб відповідати йому. Нарешті, староста з поганенькою посмішкою прошепотів на вухо високому солдату:

— Якщо розважитись бажаєте, то в один момент. Горілочки?.. гм, дівчат справних?.. Тільки моргніть!..

Високий повернув голову. Озиралась і решта. Староста, чекаючи відповіді, запобігливо пощипував борідку.

— Потім... потім, — відповів високий. І, вказуючи на вікна, розпорядився: — Треба закрити цей... віконниця, так? Забагато світла вулиця...

— Зараз, зараз, — заметушився староста. Він вибіг за двері. За хвилину загуркотіли важкі віконниці. Потім у дверях кімнати відкрилося маленьке віконце, прорізане в них. З нього знову визирнуло обличчя старости. Він солодко проговорив:

— А коли нащот розважитись — тільки моргніть, панове. Ураз горілочки приставлю, і все, що треба...

— Шляфен! — через плече кинув високий солдат.

Обличчя старости зникло. Закрилось віконце в дверях. Високий все ще немов прислухався. Стукнули входні двері: староста вийшов. Високий низав плечима і налив собі шклянку гарячого молока.

Кілька хвилин у кімнаті панувала мовчанка. Солдати продовжували вечеряти. Високий випив молоко, підвівся, пройшовся по кімнаті, подивився у темне вікно: за ним темно біліли віконниці. Потім він вийшов з кімнати і повернувся через хвилину — дві. Дрова в пічці вже прогорали. Високий солдат сів біля стола, вийняв кисет і згорнув цигарку. Заклеюючи її, він уважно подивився на інших.

— А й огидний мерзотник цей самий староста, — сказав він раптом чистою українською мовою. Це чомусь нікого не здивувало. Один з солдатів з готовістю відгукнувся:

— Два рази, товаришу лейтенант, рука у мене ледве сама на спуск автомата не натиснула. Це тоді, коли він там, біля воріт, підмазуватися почав. І ще...

Він не закінчив, його перебив кремений хлопець, що сидів біля нього:

— Гадина першої статті, факт! І зверніть увагу, товаришу лейтенант, у нього все як по маслу. І їжа для панів германців приготована, і дім попівський пристосований... Плаче по ньому куля в моєму автоматі, товаришу лейтенант, їй бо, плаче!..

— Спокійно, товариші! — спинив обох високий. — У нас інші справи, інше завдання. А вже коли у когось чешуться руки на таких гадів, то, повірте, у мене більше, ніж у вас. Я, коли ще селом ішов, чого тільки не передумав... все знайоме з давніх-давен... І вулиці, і хати...

— Та ви ж не з цього села, — зауважив кремезний. — Чи я забув, товаришу лейтенант?

— Не з цього, правда, — погодився високий. — Моє село сусіднє, у пяти кілометрах було звідси... Було, доки німці не спалили його. Ну, а тут я частенько бував хлопчиком, у діда й бабки, в родині моєї матері. Вона звідси була...

— Була? — зірвалось необережне запитання у кремезного.

— Так, була, товаришу Соколов, — несподівано сухим тоном відповів лейтенант. — І досить розмов, одставить! Вставати доведеться рано вранці. Спати час. Чергуємо по годині, починаючи з мене.

Товариші докірливо глянули на кремезного Соколова, який і сам не радий був своїй балакучості, і почали влаштуовуватись на соломі, розстеленій на підлозі. За кілька хвилин вони вже спали: втома від напруженого, небезпечного переходу давалась знаки. Покрутившись, заснув і Соколов, клянуци себе: і навіщо він питає? Немов не знав, що мати лейтенанта Савченка загинула разом з усім селом, спаленим німцями... про це ж усі в роті знають... І треба ж було йому спитати, дряпнути стару рану лейтенанта!..

А Савченко сидів біля стола і думав. Він добре пам'ятав це село, пам'ятав і цей великий кам'яний попівський дім, повз який він хлопчиськом боявся бігати: звідси завжди могла вискочити велика собака і вчепитися в ноги. Добре жив піп, і дім у нього добрий, з товстими стінами, дубовими дверима та віконницями!..

Лейтенант Савченко устав, пройшовся знов по кімнаті. Так, запитання Соколова, справді, мов ножем, різнуло його. Він думав, що звук уже спокійно ставитись до думки про загибель матері. І ось... може, на нього так вплинув вигляд знайомих вулиць села, по якому він бігав хлопчиком? І дід, що вирізував йому з дерева іграшки, і бабка, у якої завжди був приготований для любимого онука Василя медовий пряник... і мати, лагідна мати, в якої він був

найменшим і тому найлюбішим... Померли і дід і бабка, а мати...

Ні! Досить думати про це! Не час! Попереду ще багато діла, небезпечного, важкого, для якого потрібні будуть усі сили — і його самого, і його товаришів-розвідників.

Легкий шум за вікном притягнув його увагу. Він прислухався, поклавши руку на автомат. Ні, це, мабуть, вітер шарудить сухим снігом. Просто він надто збуджений сьогодні. Навіть голова болить, що трапляється з ним рідко.

Лейтенант подивився на товаришів, що спали на підлозі. Так, коли б не знайомі обличчя, — дійсно, справжні фріци в їх зелених мундирах. Та й сам він... мабуть, і не варт було так старанно прикривати обличчя капюшоном, коли входили в село. Хто пізнав би його в німецькому одязі?

А от голова все ж таки болить — і дедалі більше. Лампа смердить, чи що? У повітрі чути неприємний запах, немов чад. Відчинити двері?..

Лейтенант Савченко підійшов до дверей, штовхнув їх. Вони не відкривались. Він швидко оглянув їх: може, він сам накинув защіпку, повертаючись до кімнати? Ні, защіпка звисала вільно. Що ж тоді?.. Він ще раз міцно натиснув на двері. Вони залишались нерухомими, немов би хтось зовні підпер їх колодою. Було міцно закрито і прорізане в дверях віконце.

Він озирнувся. На столі горіла лампа, круг неї стояли тарілки з їжею, глечики, миски, лежав хліб. На підлозі на соломі спали товариші. Все було як і раніше. Але двері?.. Соколов, що спав з краю, ворухнувся, тихо застогнав і сонно провів рукою по лобу. Так, і головний біль... і цей чад у повітрі...

Швидкими кроками Савченко підійшов до одного з вікон, натиснув на залізний стрижень віконниці, що проходив у середину кімнати крізь дірку в стіні. Стрижень не піддавався. Віконниці відкрити було не можна.

Підвівся Соколов, сів, кволо оглядаючись. Він побачив обличчя командира — напружене, серйозне. В одну мить він був на ногах. І раптом він похитнувся і ледве не впав, коли б не край стола, за який він встиг ухопитись. Розгублено, збентежено Соколов подивився на командира:

— Голова не варить, товаришу лейтенант. Болить сильно.

— Розбудить решту, — коротко наказав Савченко.

Соколов нахилився — і знов ледве не впав. Він старанно розштовхував товаришів, але вони тільки повертались на соломі відповідали щось незрозуміле і знов засипали. Нарешті тільки наймолодший і найміцніший, Чорножук,

підвівся з скривленим, блідим обличчям. Петренко не підводився, не прокидався. Невже чад устиг так вплинути на нього? .. Треба свіжого повітря! Треба відкрити трубу!

Але труба пічки, очевидно, відчинялась тільки с сусідньої кімнати. З цього боку заслонок не було. Савченко відкрив пічку: ага, ось у ній непрогорілий жар, над ним ще й зараз спалахують, в'ються сині вогники. Води!

Води в кімнаті не було.

Савченко схопив з стола глечик і вилив у пічку рештки молока. Жар зашипів — голосно, люто. Кімнату наповнив чад горілого молока. Повітря потрібне, свіже повітря!

Лейтенант озирнувся. Чорножук і Соколов дивились на нього. Вони все ще не розуміли, що трапилось. Коротко і швидко Савченко пояснив:

— Нас заперли. Двері підперті зовні. Віконниці теж. Пічку закрито надто рано. Нас отруюють чадом. Зрозуміло?

— Дозвольте вибити шибку у вікні, товаришу лейтенант, — запропонував Соколов. — Повітря піде з двору.

Савченко знизав плечима.

— Спробуйте. Але віконниці тут надто міцні. От коли б удалось вибити і їх... та де там!

Він згадав: віконниці у цьому попівському домі теж дубові, з цільних дощок.

Соколов замахнувся прикладом автомата. Задзеленчало розбите скло. Але свіже повітря з вікна не йшло. Люто, з усієї сили Соколов ударив прикладом по віконниці. Даремна праця! Дубова віконниця навіть не хитнулась. Зате сам Соколов ледве утримався на ногах.

— Голова обертом іде, товаришу лейтенант, — збентежено сказав він, потираючи лоб.

Ззаду щось загуркотіло. І зразу стало темно. То Чорножук звалився з болісним стогоном. Він зачепив стіл, перекинув його, розбивши лампу. На щастя, вогонь погас, не встигнувши підпалити соломі. У темряві було чути тільки важке дихання Соколова та слабкий стогін Чорножука. А Петренко? Що з ним?

І в цю мить за дверима почулося шарудіння. Щось скрипнуло. І в темряві лейтенант Савченко побачив, як у дубових дверях засвітилася щілина. Хтось зовні відкривав віконце, прорізане в них. Тихий жіночий голос сказав:

— Мабуть, уже готові.

Інший, чоловічий, голос відповів так само тихо:

— Стривай, поспішати нема куди. — Це був голос старости, але уже зовсім інший, немов і не було в ньому ніколи запобігливих, улесливих ноток.

Чиєсь обличчя неясно й туманно виднілося у віконці. Воно заглядало сюди. Лейтенант відчув дотик руки Соколова, почув його збуджений шепіт:

— Це що ж, розшифрував нас гад чи що?..

Хоч як тихо прошепотів це Соколов, за дверима його почули. Обличчя зникло. Долинуло шепотіння, уривчасте, схвильоване. І тоді неясний обрис обличчя знову з'явився у віконці. У кімнаті залунав голос тихий, але твердий, ненавидячий, сухий, у стримуваному, лютому збудженні:

— Ще не всі подохли, прокляті? Ще ворушитесь? Так от вам на останнє, перед смертю вашою собачою, мої слова. Будьте ви прокляті на цьому і тому світі! Здыхайте, іроди! Тут вам розплата за все. І за село наше спалене, і за життя наше розбите!..

Голос у темряві увірвався на мить, мов йому, в гніві його і ненависті лютій, невистачило дихання. Лейтенант Савченко стояв посеред кімнати, приголомшений. Він відчував, як важко повис на його рuci Соколов. А голос, схвильований жіночий голос продовжував:

— Будете і ви, окаянні, лежати в сирій землі, як усі ті, що приходили вже сюди до нас. Вісімнадцятьох поклала я своїми руками у льох, вісімнадцятьох уже німців. І ви ляжете, нема вам порятунку, дияволам! Мого села нема, хати нема, нікого не залишилось, тільки я сама живу з люттю моєю. На всіх вас її вистачить, люті моєї. І ще прийдуть, і ще ляжуть, як ті, як ви. Всі загинете, всі до одного на землі нашій пропадете. Подихайте, як собаки!..

Тоді лейтенант Савченко, хитаючись, зробив крок до дверей. Простягаючи вперед руки, він скрикнув:

— Мати! Мамо!..

За дверима пролунав вигук. Лейтенант знову сказав, відчуваючи, як стискує його голову розжарений обруч чаду:

— Мамо! Це я, Василь... Мамо!.. — і упав.

З глухим стуком звалилася колода, що підпирала з того боку двері, хтось вбігав у кімнату, хтось хутко відчиняв віконниці, морозне повітря свіжою крижаною хвилею пробігало по тілу, втомлений нерівний голос Соколова докірливо вигорював комусь:

— Це так і справді ви нас на той світ вирядили б, друзі...

Лейтенант Савченко лежав з закритими очима, відчуваючи, як його плечі обіймають знайомі лагідні руки, як падають йому на лице крупні гарячі сльози — і зразу ж таки висихають під частими нестримними поцілунками тієї, в чиєму материнському серці з'єднались нерозлучно палка любов до батьківщини і велика гнівна ненависть до її ворогів.

ЦІНА ЖИТТЯ

(Оповідання)

Він швидко біг угору вузькими кам'яними сходами, навіть не торкаючись залізного поруччя. Час він тепер мав, час, що вимірювався хвилинами: йому пощастило внизу накинути на двері міцний залізний гак. Вони ще повозяться там, німці, доки зламають гак, чи висадять двері.

Четвертий поверх, п'ятий... Ось зараз мають бути маленькі бічні двері. Прослизнути в них до ліфтової клітки... там є дверцята до балансового тунелю; можна спуститися вниз тросом, зникнути. Він добре знає цей великий будинок, він ремонтував тут ліфт минулого року.

Все ще не ховаючи в кишеню пістолета, він збіг на площадку шостого поверху. І став, скам'янілий. Бічні двері до ліфтової клітки були замкнені на замок. Знизу долинав гуркіт — мабуть, німці били прикладами в двері, намагаючись висадити їх.

Спинитися тут? Так, у нього є пістолет і дві обойми до нього. В кишенях є ще три гранати, можна захищатись, але...

Ні, спокійно. Не хвилюватись, не поспішати! Чи не пощастить йому заховатись на великому горищі? А може вдасться, дочекавшись вечора, спуститися по зовнішніх залізних сходах?...

Мерщій до горища!

Але перед самими дверима горища він знову спинився. Чи немає там когось з ворогів? Будинок високий, німці влаштовують на всіх таких будинках протиповітряні установки, це він знав. Гуркіт, що долинав низу, підштовхнув його.

На горищі було напівтемно. Особливий запах порохнявого морозного повітря, властивий горищу міського будинку. Товстий шар сухого піску на підлозі заглушав кроки: пісок насипаний тут ще до приходу німців, щоб у ньому згасали запалювальні бомби. Тиша.

Швидкими кроками, озираючись по сторонах, він ішов туди, де світилося слухове вікно. Вийти на дах, можливо, — перебратися на дах сусіднього будинку... бо на горищі залишатись нема де, все як на долоні... Стоп!

Насторожене вухо його почуло нові звуки, новий шум. Немов грюкнули важкі двері десь поблизу. Потім долинув голос — він промовляв німецькою мовою. Потім почулися

кроки, вони наближались сюди — ніби від того слухового вікна.

Одним стрибком він опинився за брендмауером, причаївся там, виглядаючи зза нього, непомітний у напівтемряві горища, в його непевних тінях.

Кроки наближались. Ось вималювався силует чоловіка в німецькій шинелі. Фашистський солдат ішов горіщем, засунувши руки в кишені куцої шинелі, зігнувшись, зіщулюючись, мов змерзлий.

Німецький солдат... Німецький одяг, в ньому він легше міг би зникнути, врятуватись, пройти дахом, не викликаючи підозри вартових... діяти, діяти!

Солдат проходив повз брендмауер, щось бурмочачи собі під ніс. Зсунута на лоб пілотка оголяла потилицю. Щемить, так буде зручніше...

— Аах!

Короткий обірваний вигук змішався із звуком удару, з хрускотливим звуком пробитої черепної кістки. Німець дивно, безглуздо змахнув руками і звалився на товстий шар піску обличчям униз. Спід світлого волосся на потилиці струменіла кров. Пілотка впала поруч. І знов тиша.

Озирнутися, перевірити, чи немає нової небезпеки? Прислухатися, чи немає близької погоні? Німець лежав нерухомо, розкинувши руки. Мертвий чи непритомний? А, все одно!

Він перекинув безживне тіло німця на спину, розстібнув гудзики шинелі, стягнув її, накинув на себе. Застібнувся. Тепер ще пілотку. Готово. Вперед!

Десь позаду, далеко ще, чути тупотіння. Німці біжать сюди, слідом за ним. Уперед!

Ось і слухове вікно. Дах — плескатий, вкритий ожеледдю. Тікати нема куди. Так... його пальці стиснули рукоятку пістолета в кишені. А це що?

Квадратна бетонна башта посеред даху. Башта з залізним поруччям навколо, з флагштоком. Двері. Оце звідси і йшов той німець? Гаразд, іншого виходу немає.

Впевненими, невимушеними кроками він підійшов до дверей башти, відчинив їх. Круті сходи вгору. Над ними залізний люк. Уперед!

Мов у відповідь на стукіт його чобіт по сходах, зверху долинув чийсь голос. Він щось запитував німецькою мовою. Прекрасно, його мають за німця. Треба підсилити це враження.

Він голосно відповів кількома нерозбірливими словами, підроблюючись під німецьку мову. Щось вроді „хальтан-шлюсце тунг“.

Залізний люк над його головою відкрився. Звідти визирнула голова німецького солдата. І майже водночас пролунав короткий, сухий постріл з пістолета. О, недаремно він мав славу не абиякого стрільця!

Хапаючись омертвілими руками за східці, німецький солдат падав униз. Ще мить — і його тіло покотилося до зовнішніх дверей башти. Увага, спокійніше! Чи немає там ще когось?

Немає, бо в тиші було чути тільки якісь неясні звуки, що долинали знизу, з боку горища. Чийсь здивований вигук. Мабуть, німці знайшли труп першого солдата. Ну, гаразд!

Він хутко збіг униз, підняв важке тіло німця і випхнув його геть на дах. Потім зачинив двері, засунув важкий засув. Так буде спокійніше.

Тоді піднявся знову сходами вгору і через люк вийшов на верх башти, стримуючи дихання, відчуваючи, як шалено калатає серце.

Нікого. Мабуть, їх тут було двоє. Один пішов раніше, другого він застрелив тут. Спарений кулемет на станку дивився в небо. З його замка звисали ленти з патронами. Ящики з запасними лентами стояли тут таки, біля кулемета. Зенітне кулеметне гніздо! Добре, тепер він озброєний краще... Знизу долинули голоси німців. Вони бігли сюди, до залізобетонної башти. Нічого, тепер він хазяїн становища!

Він захлопнув важкий залізний люк, що вів униз. У тому люкові були два отвори, невеличкі, але зручні як спостережні щілини. Добре, можете йти, панове фашисти, ми ще поборемося!

Знову долинули здивовані люті вигуки. Німці побачили перед баштою тіло другого вбитого солдата. Вони кричали щось, вони пробували відчинити двері.

Обережно він визирнув униз, тримаючись руками за стояки поруччя, лежачи на підлозі башти. Так, звідси добре видно весь дах. Он унизу ті німці. Їх чимало — чоловіка з двадцять. Еге, скільки їх женеться за ним одним!

Пролунав постріл. Куля дзвінко вдарилась об поруччя біля його голови. Помітили таки! Та це не важно, так чи інакше вони знають, що він тут.

Він одповз од краю башти і сів біля кулемета. Становище треба було зважити. Ще постріли. Кулі верескнули в повітрі над ним. Він посміхнувся: іграшки!

У ранковому серпанку перед ним і навколо нього розкинулося велике місто. Знайомі обрії, знайомі обриси...

Он, праворуч, велетенські корпуси заводу, яким пишалася місто. Яким святом було відкриття того заводу кілька

років тому! Якими чіткими, гордовитими лініями вимальовувалися завжди в небі обриси будов цього заводу-велетня!

Тепер це — чорні руїни.

Він повільно обдивлявся місто. Колись гомінке, веселе, сповнене життя, тепер воно було мертвим, безлюдним, похмурим кладовищем. Німці ходили цим містом, німці хазяйнували тут, німці командували в ньому...

Та не дуже командували. І те, що він тут, — доказ цьому. Його загін... ні, краще сказати, підпільна група, — робила своє діло. Мимоволі він пошукав очима той будинок. Он він... ні, не він, звісно, а залишки його, над якими ще курився дим. Там розмістився німецький штаб. І сьогодні вночі він злетів у повітря. Товариші втекли, а він... він мав відвернути увагу від підривників. І відвернув. Шкода тільки, що не пощастило до кінця обманути німців. Вони таки не загубили його сліду. І ось він тут.

Так от, треба зважити становище. Врятуватись звідси він уже не зможе. Це ясно. Він оточений. Але і його взяти легко вони не зможуть. Це теж ясно. Значить, виникає нове бойове завдання: віддати своє життя за найдорожчу ціну, знищити якнайбільше ворогів.

Йому пощастило. Він одержав додаткову зброю — оцей спарений кулемет. Гаразд!

Він хрипко, нервово засміявся. Німецькою зброєю винищити самих німців? Чудово! Шкода, товариші не знають, не бачать усього цього... Сюди, на башту, не зазирнеш, хібащо з літака. Вона височить над решткою будинків. І флагшток стремить у небо, — порожній, голий флагшток.

Знизу долинуло гуркотіння. Німці вибивали двері до башти. Хай вовтузяться. Тим часом він остаточно обдивиться, що є на башті.

З другого боку кулемета він знайшов брезентову сумку. Сухарі... пляшка з водою... е, це добре! Сигарети! І сірники. Він запалив сигарету, — несмачну німецьку сигарету, мов зроблену з соломи. Але це, звісно, краще, ніж нічого. Він довго вже не курив. Патрони... і більше нічого.

Ні, ось ще маленька шафа в бетоні. Що тут? Зім'яті газети... якийсь мотлох... і згорток. Що в ньому? Червона тонка тканина, на ній ось золота фарба... Та це ж прапор! Звичайний радянський прапор з золотим серпом і молотом, якого, мабуть, свого часу підіймали в свята на цій башті. Німці не помітили його серед мотлоху. Прекрасно!

Він знову засміявся і підвів голову. Біде зимове блакитне небо широкою чашею розкинулося над ним. Флаг-

шток з тонкими мотузками, які гойдалися під подувами легкого вітру, здіймався у те блакитне небо. Високий флагшток на високій башті великого будинку.

Гуркіт внизу обірвався важким ударом — і вщух. Німцям вдалося вибити зовнішні двері башти. Він прислухався. Німці підіймаються вгору сходами? Добре!

В одну мить він опинився біля люка. Крізь вузьенькі отвори він чудово бачив темні постаті фашистів, що обережно підіймалися вгору. Він просунув дуло пістолета в один з отворів, дивлячись у другий, націлився.

Один за одним пролунали три постріли. Їм відповіли крики знизу, важкі звуки падіння людських тіл. І тупотіння німців, що збігали вниз, назад.

Частим, безладним дробом знизу застукотіли постріли. Німці били вгору наосліп. Кулі з скреготом ударялись об залізо люка. Він посміхнувся: хай бавляться! Щодо нього, то він витрачатиме патрони тільки напевно. Крім того, тепер німці деякий час обмірковуюватимуть, що їм робити.

Звідки виникло те хвилювання, від якого тремтіли у нього пальці, коли він прив'язував червоний прапор до мотузця на флагштоці? Чому серце стискалося в грудях, поки він обережно натягував мотузця, — і прапор повільно піднімався вгору, плив уздовж флагштока в небо — вище, вище, вище...

І ось прапор спинився, злетівши до верхнього кінця флагштока. Він спинився на мить — і зразу ж таки його підхопив свіжий подув вітру. Червоне, яскраве полотнище розгорнулось. Виблиснула горда золота емблема країни Рад — трудові серп і молот. Прапор маяв у небі. Червоний прапор маяв у блакитному небі над похмурим, захопленим фашистами великим містом.

Його було видно звідусіль — з вулиць, з майданів, з вікон будинків. Гордий червоний прапор, він вільно майорів у небі, недосяжний для німців, прекрасний, як одвічний символ боротьби й перемоги.

Постріли знизу припинилися. Мабуть, німці зрозуміли недоцільність стрілянини. Що вони вигадують тепер?

Гучний вибух десь біля поруччя башти струсував повітря. Ще один... ще... Ага, німці вирішили закидати його гранатами. Що ж, це може дати їм перевагу, якщо...

Але башта була надто висока. Гранати не потрапляли на неї і розривалися, вдаряючись об бетонні стіни. Йому це не пошкодить, а самих німців, що були внизу, може поранити. Добре.

Тим часом треба приготувати кулемет. Він допоможе виконати бойове завдання і знищити якнайбільше ворогів, якнайдорожчою ціною віддати своє життя.

На щастя, станок кулемета не був прикріплений до підлоги. Це давало можливість підтягти кулемет ближче до краю башти і нахилити стволи.

Плазом він ще раз наблизився до краю, до поруччя. Треба було перевірити, чи не тримають німці під обстрілом дах башти. Надівши пілотку на якусь паличку, що лежала біля поруччя, він повільно підвів її вгору. І враз затріщали постріли. Кулі верескнули над ним, хоч жодна й не потрапила в пілотку.

— Погані стрільці, — прошепотів він задоволено. — Ну, я стрілятиму не так, будьте певні!

Вихід на дах будинку був лише з того слухового вікна, звідки вийшов і він сам. Це він пам'ятав.

Розраховуючи кожен рух, він підтягнув кулемет до того краю, який виходив до слухового вікна. Невеличкий панцерований щит кулемета дозволяв йому сховати за ним голову й дивитися крізь щілину. Знову пролунали постріли. Кулі дзенькнули об щит.

Гаразд!

Загостреним поглядом він помітив крізь щілину купку німців, що була біля слухового вікна. З горища вибігали ще солдати: то було викликане підкріплення. Прекрасно!

Він націлився і натиснув гашетку. Рукоятки кулемета затанцювали в його руках. Кулі прошили повітря і двома олив'яними струменями полили залізо даху, розкидаючи скалки ожеледі. Німці кинулися врозтіч, кидаючи вбитих і поранених.

Він задоволено підрахував:

— Чотири... шість... вісім... та два раніше... та ще три на сходах... — всього тринадцять. Уже добре. А ще ж не вечір. А, чорт!

Щось наче горячею палицею вдарило його по лівому плечу. І враз по тому ще кілька куль застукотіло по щиту кулемета.

Десь під укриттям ховався фашистський снайпер. Йому вдалося вибрати влучний момент, коли людина на башті, захоплена успіхом, висунулась зза щита.

— Ні, ця рана не страшна. Адже плече ліве...

Так, рана була легкою, хоча плече й пекло, мов вогнем. Де той снайпер?

Він висунув за щит пілотку на паличці. Зразу протріщали два постріли. Дві кулі одна за одною пробили пілот-

ку — і жовтуваті виблиски зза цегляного димаря вказали місце, де ховався фашист.

Тепер справа була в тому, хто кого перехитрує.

Він завмер, повільно повертаючи стволі кулемета в напрямі до димаря. Не стріляти, ні, аж доки не буде певності. Не сполохати фашиста, бо тоді вже діла не поправиш!

Ще кілька куль ударилося об щит. І раптом він відчув, як щось гаряче полилося по його руках і боці. Тільки зараз він немов знову почув оці останні постріли. Кулі вдарились об щит — і нібито знов лунали пострілами, але ближчими. Розривні кулі! Фашист стріляв розривними кулями. І їх осколки поранили його...

Нестримна лють охопила його. Цей проклятий фашист може не дати йому виконати завдання. Ні, ціна його життя мусить, мусить бути більшою, вищою!

Не відриваючи очей від щілини в щиті, він помітив, як зза димаря висунувся ствол гвинтівки. Над ним зеленувато й тьмяно визначилась каска фашиста. Ага, сюди, під каску, над самою гвинтівкою!

Коротка черга з обох стволів кулемета одразу вдарила об димар, мов крупним горохом. І зразу по тому на вкритий ожеледдю дах впала гвинтівка, зза димаря звалилося тіло людини в касці й німецькій шинелі. Готовий! Чотирнадцять!

Гаряча кров стікала у нього по боку. Вона зіплювала одяг, заважала. Перев'язати? Чим?

Враз мов сухе каміння застукотіло по залізному поруччю, по щиту кулемета. Кулі — без тріскотні пострілів? Може, він утратив слух?

Але одного погляду було досить, щоб зрозуміти у чому річ. Його обстрілювали з сусіднього будинку. А, так?!

Швидким рухом він перевів стволі кулемета ліворуч, туди, де спалахували виблиски пострілів. Довгою чергою пройшовся по вікнах верхнього поверху. З задоволенням помітив, як з тих вікон вивалились, звисивши руки, німці. Вони не чекали раптової відповіді.

— П'ятнадцять, шістнадцять, сімнадцять... ах!

Він упав. Куля пронизала ногу. Мабуть, вона пробила кістку, бо знов підвестися він уже не міг. Погано...

Кулемет стояв біля нього, заряджений, але, навіть сівши, він не дотягнувся б до його рукоятки.

— Прокляті! Але я ще живий!

Він перевірів гранати й пістолет, замінив обойму, з трудом допомагаючи собі лівою, пораненою рукою. Він міг рухатися тепер лише плазом, поранена нога тягла його, як колода.

Трошки відпочити, зібратися з силами!.. Він підвів голову. Над ним майорів червоний прапор, він, здавалось, вільно плив по небу серед нерухомих білих хмарок. Радянський прапор, переможний радянський прапор, який падає над захопленим фашистами містом.

Легкий шум праворуч привернув його увагу. Немов щось шаруділо по бетонній стіні. Що це таке?

Над краєм башти показалися дві дерев'яні палиці, вони були паралельні. Вони гойдалися — і спинилися, сперлись на край стіни. Драбина! Німці хочуть залізи сюди драбиною. Ну!..

Поклавши пістолет на поранену ліву руку, він націлився. Ось над краєм башти з'явилась залізна каска. Рано ще, рано стріляти. Може, це обман?

Ні! Ось спід каски блиснули очі. Німець вдивлявся, шукаючи противника. Рука його підводилась вгору, замахуючись гранатою.

Один сухий постріл — і німець, змахнувши руками, зник за краєм башти.

— Вісімнадцять! І я ще живий!

Одразу три гранати перелетіли через край башти й упали на бетонну підлогу. Три вибухи один за одним примусили башту струснутись зверху донизу. Кулемет упав. Осколки гранат застрибали по підлозі.

Щось важко вдарило його по голові, вибило з рук пістолет. Очі залило гарячим. Він протер їх. Пальці одразу стали липучими, мов склеювались. Але він знайшов ще силу вийняти свої останні гранати, з трудом, натискуючи на них лівою, мертвою рукою, повернути рукоятки.

Потім він побачив, мов у тумані, як над краєм башти з'явилися фашисти в зелених касках. Вони обережно зізали на башту, тримаючи наготові пістолети й гранати.

На якусь мить він знов підвів очі. Червоний прапор могутнім широким крилом маяв над ним. Золоті серп і молот переливалися вогнем на червоному тлі. Прапор, як одвічний символ боротьби й перемоги.

Фашисти були вже на башті. Вони шукали його, що лежав за кулеметом. І тоді останнім зусиллям він жбурнув у них одну за одною всі три свої останні гранати. Це було все, що він міг зробити, залитий кров'ю, осяяний гордим прапором, що майорів над ним.

Вибухів він уже не почув. І не побачив нічого. Але він знав: бойове завдання виконане, він узяв повну й високу ціну за своє життя!

Кость Гордієнко

СИЛЬНІШЕ СМЕРТІ

(Оповідання)

Споміж людських страждань і мук, що посіяв здичавілий ворог на землі, серед ревища гармат ніжним материнським серцем ти почула слабкий дитячий плач...

Вмирала Федора Харченко, німецькою кулею вражена, молочне дитя біля рідної матері розкрилося на снігу.

З бою Лисавета дитя взяла, принесла в хату. Ніщо не перетне дорогу їй, материнське почуття проб'є вогняну заслону.

Хмура хата, де жило двоє самотніх людей, Андрій і Лисавета, прояснила, ожила, сповнилася дитячого плачу, гомону, немов тепліші стали стіни. Люди схилилися над дитиною, перемотували, заботою і любов'ю світилися очі, тривожилися серцями, дитя холодне, набрякле, одубіле, як пухле — на святій подвиг доля людей поставила — врятувати життя дитині...

Вилюдніла хата, переродилися люди, пробудилися думки, почуття...

Мати схилилася над дитиною, сповнилася жалю... Дитя харчало, кашляло, ніжка почорніла, приморозило ліву ніжку. Личко сине, очі бистрі, лякані, невеселе, вистрахане дитя.

Лисавета перемотувала дитя, подушками окладала, зогрівала, примовляла. Чим я тебе годуватиму, дитино? Лютий ворог згубив рідну матір твою і тебе на сніг викинув домерзати.

Доки Лисавета дитя перемотувала та оплакувала, Андрій, дарма що без ноги, — „півчоловіка“, як казали люди, — проворний та швидкий, узяв під пахву хлібину, подався на село, молока щоб дитині роздобути.

Обійшов усі двори, та під цю пору, звісно, які в людей достатки — нема молока.

Бовтався городами по пояс в снігу, взивав до білого світу: люди добрі, та як же це так?

Хто збагне тяжке батьківське горе? В хаті голодне, мерзле дитя плаче, серце крає... Це ж як тепер додому вертатися?

З надією зазирає у двори, де парували купи гною, не-
сміло переступав поріг, мало не з плачем благав:

— Люди добрі, та виручіть, молочне дитя об'явилося
в домі...

Стояв посеред вулиці, ніяк не міг осягнути, розгадати,
що під тими стріхами криється.

Тяжка турбота на плечі батькові впала, немов розкрила
очі на світ дитина, черстві людські серця сповнили гірко-
тою Андрія і зневір'ям.

Баба Мотря побачила в роздумі чоловіка, довідалася
про біду, мерщій побігла в хату, із щирим серцем при-
несла глечик молока, пособила горю — вернула дитині силу,
Андрієві рівновагу, віру в людську чутливість.

З окриленою душею шкульгав Андрій додому, тремтя-
чою рукою поставив на стіл глечик, зраділа мати, свята
краплина молока є в домі, не дамо захиріть тобі, Валю,
тепленьким молочком поїтимемо, щоб не роздуло животик.
Запахна молочна пара розходилася по хаті, забивала дух,
дитина занепокоїлася, схопилася за квартиру, позадно при-
пала до молока, смоктала, пила, захилялася. Матері бояз-
ко, щоб не обпилося дитя, що тремтить, задихається, плаче,
не одірвеш ніяк, ручками держить і пальці морожені не
згинаються, в Андрія сльози з очей ллються...

Лисавета пішла до рідної матері, взяла гусячого смаль-
цю. Мати Ганна гусячий смалець держала, бійців приморо-
жених рятувала.

Лисавета пір'їнкою мазала ліву ногу дитині. Нога нали-
лася водою, взялася пухирями, що скоро полопалися,
пекли, дитина мучилася.

Дні й ночі не спала коло дитини мати, на подушечки
дитину клала, колихала з Андрієм впереміну.

Колиска в хаті завелася. Дитячий плач. Людська хата.

Серцем переміли за дитину батько з матір'ю. Не раз,
в розпачі, казала Лисавета:

— Легше привести, ніж тебе, дитино, виховати... Рідна
мати прикладе дитя до грудей — втамує біль і голод...
А чим я вгамувати можу тебе?

Коли вигоїлася ніжка, дитя звеселіло. Лисавета зілля
варила, дитину купала. Вечірня пахуча пара по хаті сте-
литься. Дитя в ночвах хлюпощеться, ніжками бовтається.
Сповнене життєрадісних відчужень, щось белькоче, верещить.
Чоловік із жінкою в ночвах дитя купають, і не знають хто
більше тішитися — дитина чи батьки. Як теплою водою по-
ливають, дитина всміхається, мружить очі, і батьки з цього
аж мліють.

—Що белькочеш? Що гомониш, дитино? Радій, знай! Німця вигнали червоні бійці! Звільнили село. Чуєш? Тому і ти веселе та живе.

З води ніяк не витягнеш дитя, пручається, кричить.

Замотуй нас, батьку, в теплу ковдру; витирай чистим полотном. Напій теплим молоком. Клади в колиску. Спи спокійним сном, дитя!

Зілля зачало простуду виганяє, зачала муравица на тілі виходить. Дитина знов марудиться, знов ночі не сплять батько з матір'ю.

Якось схвильована жінка сповістила чоловікові новину:

— Андрію, дивись, вже зубки прорізаються в нас, по два зубки росте!

І чоловік з жінкою довго зазирали в рот дитині, на лиця набігали просвітлі вирази.

— Так ось чому марудиться вона!

Дитя росте веселе і кріпке. І вже слово ма-ма стало вимовляти, святе слово, що від нього сльози навертаються на очі жінці.

І все життя в хаті навколо дитини вертиться —

— Корова молочко дає,

— Курочка яечко несе,

і дерево ягідку ростить,—

все для тебе, дитино!

Щастячко в хату людям прибуло, розвіяло нудьгу, самотність, гризовицю, внесло лад і розум в сім'ю, вилюдило хату, освітило, оживило людей, сповнило новим змістом.

Старенька хата повита хмелем, вечірньою прохолодою віяв садок, Андрій любив по трудовому дню походжати з дітям у дворі, приємною для вуха музикою цокотіла машинка, і жінка, немов чарівниця, виводила якесь дивне вбрання, Андрій ставав з дитиною перед вікном, проймалися втіхою лиця...

Старенька хата щерть повна привіту, людського тепла, турбот... Баба Мотря, ідучи біля двору, тішиться душею, залюбки стежить, як люди дітям милуються, хилить сиву голову, каже: бог людей дітям благословив...

Мати, Лисавета, приміряла дитині квітчасте поле, — чи ми тебе, дитя, не вдягнемо, не обуємо, в теплі буде приморожена ніжка...

Кохаються в дитині батько з матір'ю, по руках, як по хвилях, дитя ходить, забота є, і вже є про кого дбати, звеселяє хату дитя! І вже вільної години Андрій майструє дитині возик.

З єдиною думкою батько й мати в полі роблять, як звечоріє — додому тягне, вже близько хата, серце збуджено б'ється, мати на порозі, дитя радо стріча...

Матері все здається, що вороги хочуть з дитям розлучити її. За долю дитини тремтить. Мати бере дитя на руки. Щоб я тебе віддала кому? Мое ти любе, дороге! Серцем приросла до тебе. Аби ворогів Червона Армія зігнала із нашої землі. Аби життя було. А там виховаємо тебе. Виростимо. В життя пустимо кріпкою, розумною, здібною...

... Люди дитину врятували, зогріли. А мо' і дитина людей?

Повік не згасне матірня любов на землі — доки не згасне сонце — бо тоді охолоне земля.

ДРУЖИНА

(Оповідання)

Виглянула в вікно — закрийся білий світ!

На воротах стала, руки розставила, несамовито закричала:

— Василю, я йду!

Потемніло в очах.

В нестямі кинулася до стовпища. Люд одпрянув.

На дереві, коло дому, чоловік висить, повіки опущені, замерзли дві сльози.

Люди товпляться, на вікна дивляться, ніхто не наважився в хату горе принести.

Якби заплакала, то, може б, легше стало, а то потьмарилось в голові, кинуло в жар, тіпнуло, затрясло.

Німецький солдат загрозливо закричав:

— Бек!

Жінка круто повернулася.

Люди розступилися.

Ішла майданом по пухкому снігу, всі люди вслід дивилися, а якщо ішла напроти — розбігалися, давали дорогу, немов боялися зіткнутися із страшним горем.

Вартовий намагався затримати жінку — вирвала руку — я хочу бачити гауптмана.

Суворя, гнівна стояла перед комендантом. Не скаржилася, не благала, а тільки вимагала:

— Я хочу поховати чоловіка...

Комендант, одгодований, рум'яний, загрозливо наказав:

— Не ходи до чоловіка і не тривож людей, а то будеш висіти поряд із своїми щенятами.

Молода непокірна жінка ненависно дивилася на офіцера, із зневагою стояла перед дулом револьвера, відчайдушно скрикнула:

— Стріляй! Вішай!

Дужий німець схватив молоду жінку за горло, вибив двері... Жінка скотилася по обледеніх східцях, залилася кров'ю, розплаталася на дорозі. Люди з острахом обминали її. Глумливі лиця виглядали з вікон комендатури. Жінка втамовувала снігом кров. Самотня, безпорадна. Навкруги ні помічі, ні дружнього слова, ні поради.

А тут двоє діток — на горі матері і, мабуть, чи не на рятунок — біжать назустріч, плачуть — чужі люди матір б'ють.

Взяла за руки дітей, повела — чи діти матір повели... Куди йшли — не відали. Немов у безвість ішли трое. Курява замітала світ. В очах світилися каганці. Безлюдними закутками вийшли на лід, назустріч учні вертались із школи, привітались, сумно так, дивилися жальними очима на бліду, змучену жінку, намагалися втішити і не знали як. Дівчинка-школярка несміло, спочутливо промовила — не плачте, він живий, він вернеться, — наперекір тверезій думці твердила, ще більшого жалю завдала. Жінка крізь сльози привітно осмінулася дітям, розминулись, пішли, мовчазні, понурі. Не легко найти слово поради в біді.

Сніг забива дорогу, діти плачуть, і мати не бачить, що діється навкруги, не відає, де вона, що з нею, куди йде, чому стоїть серед дороги, чому сльози течуть і що каже дітям.

— До бабусі ходім, — тягнуть матір перемерзлі діти, і мати, як одірваний в негоду лист від дерева, сама не знала, куди печаль, нудьга гнала по снігу із дітьми малими... Мов не відчувала ні холоду, не бачила білого світу, ішла в безвість — дикий степ чи ліс.

— Він живий, він вернеться, — сама собі не знати що твердила.

Сивий дідусь назустріч брів, бачить — жінка за руки двоє діток веде, тужить.

— Чого ти плачеш, молодиче?

Відгук живого серця відчула, розповіла про своє горе:

— Вдовою zostалася...

Поник головою старий, сумно подивився на малят, немов на сповіді признався:

— А я ще драбину йому держав...

Жінка жажнулася, одпрянула.

Поклав на плече жінці руку, заплакав:

— Простіть, приневолили мене...

Розминулася із тяжкою душею, як в тумані ішла, примовляла:

— Він вернеться, він жеде...

Під вечір люди перейняли жінку із дітьми, додому привели тільки живу та теплу.

Стара мати кинулася зогрівати дітей, що, мерзлі, зголоднілі, пожадно допалися до гарячої страви. Дочку мати врозумляла, щоб нікуди не ходила, не докучала, бо загинеш ти і діти, однак ми нікому не потрібні і ніхто нам не пособить. Благала мати дочку, щоб з'їла щонебудь; була як скована, тепер як крейда стала, сохне та в'яне, зовсім знесиліла.

На зуби нічого взяти не могла, тільки воду пила.

Ніч і розпач повили землю, жінка по хаті ходила, руки ламала...

Стужа холодить душу... Що вони, рідний, зробили з тобою? Я ж тобі казала:

— Ідь з дому, зникни з ворожих очей...

Заспокоював ти мене:

— Чим я примітний німцю? Рядовий вчитель.

Я ж питала тебе:

— Будемо працювати?

— Будемо ждати, — сказав ти. — Думаєш, надовго це? Скоро прийдуть наші.

Санчатами їздили по селах, за сіль, лахміття вимінювали зерно, картоплю, дітей годували.

Жінка перебрала всі події, всі згадки юнацького життя, веселі, рясні береги плвли перед очима — чи то туманіла голова... Хуртовина за вікном вертала до пам'яті. Я в теплій хаті на білій подушці лежу, а тебе надворі вітри студять...

Ти ж мене дівчиною в товариство водив, а я ж іти не наважувалася, обношена, в старому вбранні, і коли ти моє блаженське пальто з плечей брав, то я тричі перемліла, в куточку стояла, від сорому ховалася... Чи не тому, може, непривітна з людьми була? І чому ти помітив мене в гурті дівчат вродливих, виряджених? Дивно було, як ти зворушливо із лахміттячком моїм возився... Чемодан старий, дертий на вокзал носив, на поїзд мене садовив... А вже як народилися діти в нас — оберемки дитських сорочок приносив, до сліз сміялася я — чи в мене дитсадок? — людям сорочки ті роздавала... А тепер ти перед смертю своє тепле пальто скинув — люди добрі, однесіть сім'ї, мені не потрібне...

Приснився мені тяжкий сон: спекла житню хлібину, положила на стіл, поки дим розвіявся — половину хліба хтось одрізав. Зажурилася я: чим дітей годуватиму?

Цілу ніч не зімкнула очей жінка, душею маялася, сама не спала і хатнім не давала, побудила старих, просила, щоб завтра зробили домовину, викопали могилу, Василя треба поховати.

Вранці діти до батька бігали, додому кликали, тільки він не озивається, не йде... Білоголові дівчатка Лара і Неля оступили батька, розмовляли. Питала п'ятилітня Лара:

- І чому ти очей не одкриваєш і досі спиш?
- Дай ручку, візьми мене, — просила менша, Неля.
- Ти змерз?
- Чому ти не озиваєшся?
- Мовчиш?
- Візьми на ручки мене...

Люди дивилися на дітей, переводили погляди на смертне дерево, плакали.

— Це наш батько, — діткнулися діти до ніг, що були зв'язані.

Прибігли до хати, матері розповідали, серце краяли.

— Чого ти, мамо, плачеш?

— Батька нашого, дітки, нема...

— Батько є, висить на червоній стрічці, ходім подивися, — не розуміючи значення своїх слів, відказували діти. Не вкладається в дитячій душі слово „смерть“.

Діти перегрілися в хаті, знов на вулицю біжать, стоять коло батька, кличуть додому.

— Чи тобі ніжки зв'язані?

Всі діти з двору збіглися, коло дерева граються, снігом кидаються, снігову бабу ліплять. Старше дівчатко, Лара, пробувала ноги розв'язати батькові, так не спромоглася, побігла в хату, крадькома взяла ніж, не могла розрізати ніяк червоний провід.

— Книжку ходім почитаєш мені.

Біля дерева стала, насупилася...

...Надворі свище стужа, від грубки приємне тепло по хаті розходить, вже всі сплять, тільки цікаве дівчатко Лара в батька на руках сидить. Заворожене ласкавим словом — дивні відчуття хвилювали дитячу душу — в батька велике серце, а в дитини мале, обидва жальні — батько заплаче і дівча коло його — всі читанки перечитають, аж поки не засне дівча. Втішався батько білоголовою

дітворою, і на ялинку водив, на руках носив, казочки і вірші розповідав, без подарунка не приходив ніколи додому.

Дитя, що зростало під теплим батьківським крилом, раптом відчуло дивну перемену. В хаті холодно, нема молока, плаче мати, яку побили гидкі чужі люди, і батько не заступається за неї, і до дітей не озивається, на червоній стрічці висить — страшний, незрозумілий час.

Ростить, ясні душею, мудрі умом, чутливі серцем, Лара і Неля, — діти горя і війни. Хай ніколи вам не затьмарюється сонце, хай завжди рясніють квітом стежки.

Велелюдне стовписько зібралося в січневі дні в Куп'янську, на майдані Шевченка, де, немов в наругу пам'яті великого Кобзаря, німці катували людей, повісили молодого радянського вчителя — перед вікнами рідного дому.

Між людьми перебігав ропіт:

— Нащо згубили?

— На муку жінці і дітям проти воріт виставили?

— Нізащо...

— Ніпрощо...

— Чесний трудівник був...

Страхітливе видовисько гнітило людей. Наруга давила душу. Негідним вчинком німецький варвар гадав застрахати людей. Зненависть і огидь до гнобителя осідали на душу.

Безнастанним потоком снували машини з німецькими солдатами й офіцерами, гармати, танки, що під ударами Червоної Армії відступали через Куп'янськ по Харківським шляху.

Німці спиняли машини з італійськими солдатами, розлючено скидали їх на сніг, садовились самі.

Всесвітній набрид — мадяри, фіни, румуни, італійці на віслюках, санчатах, лижах везли награбований скарб.

Дружина вчителя, молода виснажена жінка, вибігла з двору, сувора, замкнена, подалася через майдан до комендатури.

З якою душею проминула смертне дерево вона? Як витримало мучене серце?

— Почекай, друже, скоро я тебе поховою, — ледве чутно промовила.

Люди з шанобою схиляли голови перед жінкою, що не розгубилася думкою, не опала волею, зосереджена, рішуча, ішла, можливо, на свою смерть. Перший раз мало не застрелили — чи тепер помилують?

Комендант обаранів. Не міг осягнути, чому це жінка ходить по мертвого чоловіка. Її женуть, б'ють, товчуть,

з неї знущаються, глузують, а вона все терпить, зносить, вперто своє веде:

— Дозвольте мені поховати чоловіка.

Безстрашні, неосяжні люди!

Комендант цілком вільно повів розмову із жінкою:

— Чоловіка знімемо, а тебе повісимо...

— Вішайте! — на все згодна відчайдушна жінка.

Не приховує своєї зневаги вона, наперекір волі комендантові стала. М'ясисте лице комендантові налилося кров'ю. Він загрозливо накупив кошлаті брови, нахмурився, розлютився:

— Ти комуністка?

Немов проясніла вона. Немов сама свята правда розкрилася перед нею.

— Да, я комуністка!

Як свіжий подих вітру, як прозорий струмок, що зрошує пересохлі уста, вертає життя, так животворне слово наснажило спустошену душу. Вона відчула себе частинкою самої величної людяної сім'ї.

...За тебе промовляють сади і ріки, розквітлі ниви, дівочі пісні, за тебе промовляє серце моє. До тебе звертаються заплакані очі матерів, дерева простягають обгорілі віти, дівчата схиляють сиві голови перед тобою, діти простягають тонкі рученята — вітчизно моя!

Жінка відчула, як тепле почуття до серця прилягло.

На порозі смерті постала віра в безсмертя добра і правди.

Куп'янськ, 1943 р.

Марк Черняков

МІЙ ТОВАРИШ ФРОНТОВИЙ

У степу біля криниці,
на стежині степовій,
чув, як сміхом він іскриться,
мій товариш фронтовий.

В будень день, бува, чи в свято,
в полі, в лісі — скрізь, де бій,
бачив я, як бивсь завзято
мій товариш фронтовий.

І в селі, після атаки,
не чужий біді чужій,
бачив я, як він заплакав,
мій товариш фронтовий.

Якщо так сміятись може,
якщо плакати може так,
якщо так він б'є вороже
кодло в вихорі атак,—

значить, пісня в нас не згасне,
значить, знову будем жити,
значить, будуть дні прекрасні.
значить, нічого тужити!

ХОРОШИЙ БУВ У МЕНЕ ДРУГ...

Хороший був у мене друг
(щастить не завжди нам).
Бувало, сяде з нами в круг,
зведе гармонь к плечам...
Веселий друг, хороший друг,
дай бог такого нам.

Бувало, пісню заведе —
весь гурт за ним співа.

В землянку йде — земля гуде,
й землянка ожива.
З ним всюди пісня молода,
при ньому й горе — не біда.

Хороший був у мене друг!
В атаці штиковій
я йшов з ним рядом. І навкруг
кипів гарячий бій.
Веселий друг, хороший друг,
товариш фронтовий.

Бувало, скаже він: Вперед!
І всі вперед ідем.
— Не пройде враг крізь наш багнет.
Не пустим, хоч помрем.
А після бою — тут, як тут, —
пісні дзвенять і танці йдуть.

Хороший був у мене друг.
І, не прийди війна,
була б у нього — певен я —
красунею жона.
Веселий друг, хороший друг,
на цілий світ одна.

Бувало, сядем до костра,
папахи набакир.
Щось каже він, а медсестра
не зводить з нього зір.
Сам генерал його хвалив:
— Не хлопець, а орел з орлів.

Хороший був у мене друг.
І от його нема.
Горбок поріс край річки Буг
вітрами чотирма.
Веселий друг, хороший друг,
печаль моя німа!

Переклади Івана Неходи

СОСНА

Земля згоріла. Висхли води рік.
І все живе, усе, в чім серце б'ється,
здавалось, не повернеться повік
уже сюди. І більш не обізветься
ні голосом живим цей вмерлий край,
ні змахом вітру, ані криком птиці.
Усе загинуло... Іди і вибирай
собі могилу. Онде шмат землиці
незайманий лишивсь коло сосни —
вона якимось чудом уціліла,
стоїть над згарищем в сумній самотині,
схиливши своє знівечене тіло.
Йди до сосни. Лягай і помирай —
тобі притулку іншого немає!
І якщо не брехня, що десь є рай,
що на когось із смертних він чекає, —
то рай он там — біля тії сосни,
ще не захопленої жахом тліну...
І враз війнуло подихом весни,
підвівся я, безсилий, на коліно
і випростався враз на весь свій зріст
і, вигукнувши щось, пішов уперто
через спустошену долину смерті
туди, де над рікою звівся міст,
де знову бій у захватній напрузі
уже кипів. Мої вцілілі друзі
його вели за славу, за життя.
І тую ж мить почув виразно я,
як вітер знявся, зміцнів і закружив,
цвіркун, опам'ятавшись, затріщав,
і кобець, пролетівши, верещав,
і мертвий степ стріпнувся і ожив,
і, ніби знов пробуджена від сна,
зеленим гіллям шелестить сосна.

* * *

Ми сиділи в землянці,
жарко топилась пічка.
Згадували забитих,
думали про живих.

Їли сухі консерви,
добру пили горілку,
рідні пісні співали,
вірили — будем жить.

Рівно в сімнадцять тридцять
взводний зайшов в землянку.
Видали всім гранати,
чули — до бою наказ.

Враз голоси затихли,
наші розмови змовкли.
Стали блідіш обличчя
в цей вирішальний час.

Мовчки ми обіймались,
слів не зронивши зайвих,
вийшли один за одним,
мовчки пройшли на рубіж.

Хтось запитав: чи вернемось?
Хтось відповів: ... чи кожен?
Хтось проказав: — Замокніть!
Хтось уперед пішов.

В іншій землянці надвечір
ми розтопили пічку.
Жарко горіли дрова,
сухо тріщав вогонь.

Ми коло пічки сіли,
вбитих усіх згадали,
рідним листа написали
й підраховали живих.

ПІСЛЯ БОЮ

... А вранці дощ пішов. І стихли
гармат невтомні джерела.
І грудям стало легше дихать,
і молодь співи завела.

Остиг метал. Вітрець розвіяв
в траншеях дим. Скінчився бій,

і німець, з раною на шиї,
в траві залякнув неживий.

І духом чебрецю і м'яти,
таким знайомим віддаля,
вітала кожного солдата
ним відвойована земля.

* * *

Знаєш, дуже важко умирать.
Та чомусь, від смерті за два кроки,
над усе на світі хочеш знать —
де ти будеш через кілька років?

Де життя тобі простеле путь?
І чи знов такий же вечір буде?
Потім в пам'яті твоїй сплинуть
незначні якісь розмови й люди.

Потім десь у згадці забренить
випадково вимовлене слово...
Так і я — усе згадав в ту мить
безпросвітним присмерком зимовим.

Пригадав, як ми були малі,
матір пригадав, її турботи,
тихий дім наш, батькові жалі
на дітей, на злидні і роботу.

Пригадав я співи без кінця,
до світанку збори в комсомолі,
світлий вираз твого лица
і знайомий вигляд класів в школі.

Сина пригадав. Який же сон
хлопчику такої ночі сниться?
Якщо звір — нехай це буде слон,
якщо птиця — так нехай синиця.

Пригадав, як в нас бузок цвіте,
сосяшник в степу на роздоріжжі
тягнеться до сонця... Через те
я напевно тої ночі вижив.

ЛИСТ З УКРАЇНИ

Які новини принесла
ізнову пошта з України?
І чим змогла б мене вона
потішити в тяжку годину?

Про що мені розкаже лист?
Чия рука його писала?
З тими — дороги розійшлись,
а з тими... та і тих вже мало.

Та й чи мене згадає хтось?
А як згада — чи правду скажуть?
А що, як іноді велось,
слова брехні, мов камінь, ляжуть?

Ні, будь не може! Вже мені
вчувається ласкаве слово.
Немов струмочки навесні,
дзвенить сьогодні рідна мова!

Так, значить, знов лежить ясний
передо мною шлях додому
у город, світлий город мій,
з дитинства до дрібниць знайомий...

Щасливі вісті принесла
сьогодні пошта з України!
Так рідна мати лиш змогла
обдарувати й втішить сина.

Переклади Наталі Забіли

Олесь Донченко

ПОМСТА

(Оповідання)

Сава Петрович до війни жив на Лисій Горі. Хто-зна, звідки пішла така несправедлива назва. Харків'яни добре знають цю кучеряву від буйних садів околицю міста з присадкуватими будиночками, з високими парканами й дощечками на воротах: „Обережно. Злий собака“.

Невелика садиба Сави Петровича спускалася згір'ям до левади, де протікав зарослий лопухами і конюшиною струмок. Тут, біля тину, пнулися вгору дудки болиголови, жовтими вогниками горіла в траві кульбаба і схилялася до води стара-престара верба, в дуплі якої завжди влітку цвірінькали горобенята.

За левадою виблискували рейки залізниці, і коли ранньою весною цвіли сади, вся садиба звідси здавалася запущеною снігом.

Сава Петрович був машиніст, і любов до свого паровоза він поєднував із зворушливою любов'ю до квітів. В його вишневому садку обабіч зелених поетичних стежок розкривали гарячі губи безліч пухнастих троянд — ясночервоних, рожевих, білих.

Коли він не був у поїзді, його завжди можна було зустріти в садку чи з лійкою в руці, чи з окуліровочним ножом — низенького, з сивуватими підстриженими вусами, поважного, з проникливими карими очима. Штани в нього на колінах випинаються пухирями, руки в землі. Зайдіть до нього у вільну годину, і він покаже вам увесь свій квітник, розповість з усіма подробицями, коли найкраще висаджувати розсаду гіацинтів, і чим вдобрювати тюльпани, і як треба щепити троянди.

У нього було двоє дітей — шестирічна Айстра і восьмирічний Юрко. Бути б і Юркові Нарцисом або Тюльпаном, та тут рішуче втрутилась завжди лагідна Анастасія Іванівна й назвала сина по-своєму.

Був Сава Петрович машиністом першого класу, і його паровоз вважали найкращим у депо. Отож, коли почалася

війна з німцями, не дивно, що досвідчений машиніст дістав важливе завдання—водити на фронт поїзди.

Сава Петрович виїздив пізно вночі. Він обняв дружину, і вдвох вони мовчки стояли над сонними дітьми. Айстра спала з розкритим ротиком тихо, як мишеня, а Юрко, закинувши руки за голову, ледве чутно висвистував уві сні.

У вікно світив повний місяць, і по обличчях дітей снували таємничі блакитні тіні.

В садку задушливо пахли метіולי, сонні троянди й півонії м'ясоно тяглися до місяця. І коли потім, у розлуці, Сава Петрович думав про сім'ю, то це прощання з дружиною завжди згадувалось разом із пахощами свіжих нічних квітів.

Анастасія Йванівна, здригаючись від прохолоди, слухала, як стукнула хвіртка, як стихли вдаль похапливі кроки. Серед тиші далеко десь, на путях, крикнув паровоз, і жінці здалося, що він кличе хазяїна, що він чекає на нього — її мужа.

З того часу паровоз Сави Петровича бачили на багатьох фронтах — на Україні, на магістралях Сталінграда, на Кавказі. В Донбасі хотіли замазати на паровозі трафарет „Південна залізниця“ і поставити інший, та машиніст гаряче заперестував:

— Паровоз Південної. Розумієш, друже? На ньому я виїхав з Південної, на ньому й додому повернуся. Отож іди собі з своїми фарбами паркани мазати.

Боляче було Саві Петровичу почути про зайняття німцями рідного Харкова. Машиніст втратив зв'язок з сім'єю, і його тривожила її доля.

Якось наприкінці літа довелося довго стояти на невеличкій степовій станції. За станційними будівлями відразу починалося поле. Пшеничне колосся червоною міддю вилискувало на сонці.

До паровоза підійшов Сава Петрович. Ні помічник, ні кочегар ніколи не бачили його таким — він був щасливий, як дитина. На його простягненій долоні лежала купка маленьких зернят.

— Насіння волошки... — повідомив він із сяючими очима. — Повернемося додому — в своєму саду на галявинці посію. Донька моя віночок сплете. — І він обережно зав'язав насіння в хустку.

Помічник машиніста й кочегар презирнулися, і кожний з них подумав, що ось так треба вірити в перемогу.

Повернувшись до рідного міста після його звільнення від окупантів і здаючи в депо паровоз, Сава Петрович тут же

почув страшну звістку про свою сім'ю: Анастасія Іванівна з дітьми загинула від бомби з німецького „юнкерса“.

Старий машиніст навпростець, левадою, кинувся до своєї садиби. Висока трава чіплялася за ноги, скрипів дергач, кумкали жаби, але Сава Петрович нічого не помічав.

Ще здалека угледів він знайоме згір'я. Задихаючись, побіг. Смертельна туга охопила машиніста, коли він побачив кучугуру битої цегли, товчене скло і покручені шматки заліза з даху. Це було все, що залишилось від будинку, в якому минули кращі роки життя Сави Петровича, де витало колись його щастя.

Він побрів по зарослій кропивою стежці, сподіваючись знайти на піску хоч відбиток дитячої ніжки. Але він знайшов тільки слід величезних підкованих чобіт.

Тоді він став і озирнувся навколо. Садка не було. Чорніли пеньки та росли лише поодинокі молоді вишні. В садибі довго стояла німецька кухня, і дерева пішли на паливо. Там, де колись пломеніли казанликські троянди, тепер переможно пнувся вгору густий бур'ян.

Покірна всьому байдужість, схожа на отупіння, скувала мозок. Тепер нічого йому не потрібно. Життя спорожніло. Лишилась страшна, як купа сірого попелу, самотність.

Сава Петрович повільно спустився згір'ям униз. Стара верба біля струмка вціліла. Дрібне лайкове листя тріпотіло сторожко й похмуро.

Це був колись улюблений куточок Сави Петровича. Він любив цю вербу. Вона навівала спогади про його дитинство. Колись босоногим хлоп'ям він ловив отут, над струмком, великих синіх бабок із слюдяними крильцями. Але тепер усе це здавалося таким далеким, що в машиніста навіть майнула думка: чи було колись воно й справді, чи тільки привиділось у глибокому сні?

Порожнеча, глибоке провалля, яке розкрилося в його житті, сковувало кожен його рух, як неймовірний тягар. Він ледве пересував ноги, йому важко було підняти руку, важко було дивитися на світ.

Знеможено він прихилився до шаршавого стовбура верби. І зненацька різке і тривожне цвірінкання розітнулося над його головою. Мабуть, старий горобець кричав своїй дітворі: „Обережно! Біля нашої хати людина! Вона схоче вас видрати. Принишкніть, ані чичирк!“ Але перелякані горобенята голосно залементували в дуплі на всі лади.

Боже мій, це було те хвилююче цвірінкання, яке колись слухав отут із завмираючим серцем босоногий хлопча!

Сава Петрович, наче проганяючи тяжкий сон, провів долонею по лобі й уважно глянув навколо, як дивиться розбуджений сновида, не впізнаючи місця, куди він забрів. Але тут усе було таке знайоме й рідне. Як завжди, над струмком схилялися широкі лопухові вуха, прислухаючись до дзюрчання води. Білі парасольки кульбаби чіплялися за високі дудки болиголови.

Струмок наніс за довгі роки намулу, і тепер біля верби біліла смужка піску, піднімався заблукалий соняшник і похитувався зелений житній колосок. А горобенята не вгавали, і Саву Петровича охопило раптом химерне бажання — побачити їхнє гніздо. Він став на тин і зазирнув у величезне дупло, схоже на чорну пащу. На дні його він несподівано побачив залізну німецьку каску, вкриту пташиним послідом. Може, сховали її туди граючись діти, може, закинуло її на вербу силою вибуху.

В касці, в кублі з пір'я і різного мотлоху, тісною купкою сиділи жовтороті горобенята. Коли тінь від голови затулила дупло, вони принишкли і ще тісніше притулились одне до одного.

Сава Петрович розглядав пташенят з дивним, хвилюючим почуттям, схожим на заздрість. Так, певне, в осінню негоду дивиться пізній перехожий на вабливий вогник у далекій хаті, куди йому не можна зайти.

Намагаючись не налякати горобенят, машиніст обережно, одним пальцем, погладив їхні теплі тільця. Цей дотик мов опік його. Голівка донечки Айстри завжди була такою ж зворушливо теплою, і її ніжне волосся теж пахло пташиним пухом.

Ця іржава каска і пташине кубло в ній, ця стара верба, ці дудки болиголови, з яких так любо було в дитинстві робити чудесні прискавки, і сама згадка про дітей своїх — все це було життям.

Сава Петрович ще раз глянув на згір'я, на свій зруйнований будинок, на зрубаний садок, і скорше серцем, аніж думкою, зрозумів, що він теж повинен жити і що тепер у нього є у житті нова мрія — пристрасна, заповітна, вистраждана. Може, й раніше запала вона в душу машиністові, але в цю хвилину розкрилась вона вся, як примарна квітка.

Сусідам і знайомим Сави Петровича здавалася хворобливою та цікавістю, з якою він розпитував у них про подробиці смерті дружини й дітей. У тих, хто залишався вдома при німцях, він вимагав докладної розповіді про німецьких льотчиків. Машиністові розповіли про одного з них. Це

був рудий здоровило, який літав на „юнкерсі“. У вільний час він бавився тим, що стріляв з револьвера в горобців, собак і кішок.

„Він!“ — вирішив Сава Петрович.

Спокійно й упевнено, як людина, яка знає, що їй треба робити, Сава Петрович почав готуватися до своєї зустрічі з убивцею дітей.

Він домігся, що його знову послали на фронт. Цього разу йому доручили доставити на прифронтову станцію поїзд із снарядами для зеніток.

По дорозі, визираючи з паровоза, Сава Петрович з особливою увагою придивлявся до розбитої ворожої техніки. Довгим поглядом проводжав він продірявлені німецькі танки з білими хрестами й фігурками тварин на броні, наче вперше бачив ці машини війни. Проїжджаючи повз руїни однієї вузлової станції, він, сам того не помічаючи, вчепився своєму помічникові в плече.

— Стьопо, ти глянь, яка ж була станція! Яку красу розтерзали!.. — і урвав мову.

Хлопець здивовано глянув на машиніста. Сава Петрович тремтів, як у лихоманці.

— Скажи ж мені, скажи, — промовив здавлено, хрипло, — невже не знайду, невже не стріну його?

— Кого? — здивовано спитав Стьопа, вдивляючись машиністові в обличчя.

Але той нічого не відповів. Відлиск полум'я з топки червоними жаринами вигравав у його зіницях.

Щоб виграти час, Сава Петрович вів поїзд, не зупиняючись на проміжних станціях. Він ризикував залишитисьдесь на перегоні без пари. Доводилось економити кожний літр води, і машиніст вкладав у це весь свій багаторічний досвід старого паровозника.

У топку невпинно летіло вугілля. Кочегар вибився із сил, і йому допомагали і сам Сава Петрович, і помічник.

Там, у топці, вирувало гоготливе пекло, і, коли відчинялись дверцята, скло манометрів спалахувало малиновим відсвітом, а обличчя людей на паровозі ставали мідно-червоними.

Почало вечоріти. Паровоз прогуркотів через місток, і Сава Петрович згадав, що звідси до станції призначення залишилось якихось двадцять кілометрів. Він думав про те, що доставлений своєчасно на фронт поїзд є його помста німецьким загарбникам. Але цього разу на серці у машиніста не було знайомого затишного почуття виконаного обов'язку. Перед його внутрішнім зором зринали образи

дітей. Він уявляв їх такими, як бачив востаннє, коли стояв з дружиною над їхніми ліжками. Потім впливла постать рудого німецького льотчика і заступила собою милі, дорогі образи. В цій постаті в уяві машиніста втілювався конкретний ворог, убивця і руїник.

Сава Петрович відчув, що не матиме спокою, доки не побачить власними очима цього тевтона—розтерзаного, розп'ятого на землі. З новою силою прокинулась у нього думка про помсту—така пристрасна, що це вже була не думка, не звичайне бажання, а болючий захват, непереможна мрія, яка підкорила всі інші почуття. І водночас могутня тривога за те, що мрію цю, може трапитись, йому не пощастить здійснити, кинула його в трепет. Але він стримав себе і наказав форсувати вогонь у топці. Та кочегар торкнув його за плече:

— Гляньте!

Сава Петрович визирнув у вікно й побачив у далекому передвечірньому емаєвому небі три мініатюрних літаки. Кожний з них спочатку був не більший за ластівку, але вже за кілька хвилин машиніст переконався, що летять німецькі бомбардувальники. Вдалині, біля невеличкого роз'їзду, вирости чорні гривасті султани, і докотився звідти приглушений гуркіт вибухів.

Ворог, певне, ще не помітив поїзда, але це могло трапитись щохвилини. Машиніст розумів, яка нависла небезпека.

Його пройняв холодний піт на саму думку, що досить одного влучання бомби—і валку з снарядами буде висаджено в повітря.

Несподівано народилось блискавичне рішення. Це було натхнення, блискуча вигадка, яка раптом приходить полководцеві в рішучу хвилину на полі бою.

Сава Петрович залишив поїзд у схованці, між кущами зелених насаджень, і на відчепленому паровозі помчав уперед. Кілометрів за три він зупинив паровоз і голосно гукнув помічників:

— Іскруй! Зрозумів?

Той розгублено відповів:

— Що ти? Навпаки, треба не виказувати себе...

— Іскруй!—grimнув машиніст. — Наказую!

Помічник схопився за ручку тендерного гальма. Машиніст тієї ж хвилини відкрив регулятор „на большака“. Паровоз, скрегочучи колесами, забуксував на місці, і тоді стовп золотих іскор шугнув із труби високо вгору, назустріч присмеркові, який уже спускався на поле.

Сава Петрович швидко виліз на тендер, де на вугіллі завжди стояв звичайний кулемет Дегтярьова. Машиніст упав біля нього навколяшки й уп'явся в рукоятку.

Напружено чекав. Чи прилетять? Чи вдався обман?

А рої гарячих іскор червоною метелицею здіймалися у небо, кликали ворога, відволікаючи його увагу від поїзда.

І ворог побачив. Три „юнкери“ кружляли тепер над паровозом, де на тендері сидів, припавши до кулемета, машиніст, готовий прийняти на себе смертельний удар.

Один з літаків круто спікірував, щоб бомбою вразити збоч. І в цю мить Сава Петрович послав назустріч бомбардувальникові довгу чергу.

„Юнкерс“ дико заревів, у нього виріс волохатий хвіст. Чорною борозною простягся він над вечірнім полем. Пролунав вибух. Машиніст устав і побачив метрів за двісті від насипу неоковирну купу, охоплену димом і вогнем. Все трапилось так швидко, що він першої миті навіть не зрозумів, що то горить збитий ним літак. Останні дві машини зникли за обрієм.

Коли Сава Петрович підійшов до палаючого бомбардувальника, йому впала в очі голова людини, ноги якої були поховані під уламками. Колючі будяки сердито обступили цю мертву голову, яку вже починав лизати вогонь. Полум'я яскраво освітлювало лоб мерця, його кущуваті брови й волосся.

Машиністові здалося, що він впізнав його. Рудий убивця лежав перед ним, вгрузнувши в чорну землю. І вперше за багато днів Сава Петрович відчув, що скинув з плечей гнітючий тягар. Він зітхнув легко, зітхнув глибоко, на повні груди і, випроставшись на весь зріст, пішов до свого паровоза.

ДВОЄ

(Оповідання)

Василя Карповича мучили важкі думки. Четвертий місяць від сина Юрка не було ніякої звістки.

Старий котельник як і раніше ремонтував танки, як і раніше оглушливі черги його пневматичного молотка зливалися з глухим шумом великого цеху. Але часто серед роботи Василь Карпович замислювався, і йому раптом починало ввижатися, що ось на цій машині, подряпаній осколками снарядів, з глибокими вм'ятинами на сталевих боках, може воював його Юрко.

Тяжко було зустрічати дома погляд дружини з тужливим, німим запитанням. Василь Карпович знав, що після того, як він ішов на роботу, Мар'я Іванівна брала картку сина, вдивлялася в рідні риси, і сльози тихо котилися борозенками її зморщок.

Часом Василь Карпович думав — хай краще найтяжча звістка, ніж ця невідомість. Що ж з Юрком? Чому мовчить, чи живий він?

Раніше, в перші місяці свого фронтového життя, Юрко писав про себе часто і з подробицями, і кожен його лист читався і перечитувався багато разів. Надівши старі окуляри, спочатку його читав уголос Василь Карпович, потім тихенько Мар'я Іванівна і, нарешті, знову вголос Василь Карпович.

Другого дня читання повторювалось приблизно в такому ж порядку, а тоді Василь Карпович забирав листа і ховав його, як велику коштовність, в шкатулку, де лежали паспорт, трудова книжка і солдатський „Георгій“, одержаний ще за часів першої імперіалістичної війни.

Старий пиймав себе на тому, що йому невимовно важко лишатися насамоті з Мар'єю Іванівною. Розмова обов'язково зайде про Юрка, і боляче було дивитись, як дрібно затремтить у матері підборіддя від стримуваних гірких сліз, і як вона розплюскає чай, і як буде глядіти йому, Василю Карповичу, в очі.

В останній час у Мар'ї Іванівни виникла підозра, що муж знає щось про сина і ховає це від неї. В зручну хвилину вона завела про це з Василем Карповичем розмову. Їй і хотілося взнати всю правду про сина, і було страшно: а що як чоловік дійсно має погану звістку про Юрка та ось візьме й відразу бахне їй все...

І вона починала здалека, наче сама себе хотіла підготувати до того, що зараз почує:

— Який мені сон приснився нині, Васюша. Наче приходиш ти з роботи, а в тебе з кишені лист визирає. Ледь-ледь, самий кінчик.

Василь Карпович лукаво мружить око.

— А яка кишеня—ліва чи права?

— Ліва, Васюша, і наче все наяву.

— То ж то, запам'ятала. А лист, певно, від Юрка?

— Від нього. Вгадав. Такий сон віщий!

Василь Карпович з суворою ніжністю дивиться на дружину.

— Даремно ти це, старенька,— каже він.— Ти б просто, без віщих снів. Не маю я нічого від Юрка, тільки немає

в мене і снів ніяких та передчувань. Я твердо знаю, у мене переконання вірне — повернеться Юрко.

— Четвертий місяць ні словечка. Хоча б телеграмку яку абощо.

— Телеграмку? Сказала! Він такі телеграмки ковбасникам посилає, що тим і дихати не хочеться.

— Три місяці, Васюша.

— А може він три місяці з танка не виходив, за фоншульцями ганявся? Ти як думаєш? В болотах та борах телеграфних контор, здається, немає. Телеграмку... Це яку ж накажеш, старенька: блискавку чи фотографічну?

— Та вже якунебудь. Мені однаково.

— Ну, так ось. У фотографа, видати, всі пластинки виїшли, а блискавки з громом для німців бережуть. Ось воно як виходить на ділі. Може, танкістові нашому й води ковтнути ніколи, не те що листи нам писати. Тільки ти запам'ятай, голубко: повернеться Юрко живий і здоровий, з орденами й медалями. І питає, у мене і в тебе питає: „Як мене чекали, батьки мої кохані? Ти, тату, чи дуже чекав? Які гостинці готував тут, коли я танком німецьку капость давив? А ти, мамо моя рідна?“ Ось тоді я й скажу: „Міцно тебе чекав, синку. І гостинці мої ти, певне, знаєш. Кожного місяця сходило з конвейєра триста машин, і на кожній броня в два пальці завтовшки, і по кожній я своїм молотком пройшов вздовж і впоперек. І кожний мотор думи мої підслухав і мою зненависть до лютого ворога знає“. А ти, матір, що відповіси синові? „Я телеграмки чекала від тебе, очі проплакала“, — так, чи що? Ні, це не годиться. Бракована ця справа. Так не стрічають героїв. Келехи в тебе напоготові?

Василь Карпович лишився задоволений з цієї розмови. Мар'я Іванівна повеселішала, на неї вплинула бадьора впевненість мужа. Надія на те, що син живий, знову приголубила її, і здавалось, що навіть рухи в неї стали м'якші й ласкавіші, і очі її засвітилися живим, миротворним сяйвом.

Але сам Василь Карпович не втерпів і нишком від дружини послав у Москву запит про долю сина. Відповідь незабаром прийшла. Старому принесли листа в цех, і він відразу ж догадався звідки. Він відійшов набік і розірвав конверт. Центральне бюро обліку втрат діючої армії сповіщало, що командир танка Юрій Васильович Запара числиться в списку зниклих без вісті.

Увесь цех поплив перед очима старого котельника. Танки, робітники, великий конвейєр, мостовий кран з величезним гаком прогуртіли кудись в недосяжну далечінь, і стало

раптом незвичайно тихо, так тихо, що старий чув тільки стукіт власного серця. Він сперся рукою на стінку.

Зник без вісті...

Василь Карпович побачив безмежну рівнину, зорану воронками. Тут пройшла війна. Металева буря вивернула з корінням берези, біла їх кора почорніла, мов сажа.

У невеличкій балці спалений танк, а біля нього танкіст. Він лежить ниць, його голова біля самої води дзюркітлого ручаю, наче захотів танкіст напитися і тут його настигла смерть. І хоч його обличчя не видно, та Василь Карпович знає, що це — його син. Не знайшли його ні санітари, ні свої друзі-товариші, і лежить він без могили, під голим небом.

— Значить, немає вже Юрка... Немає Юрка, — тихо повторював старик. Він почував, що в його житті ось зараз утворилася порожнява, глибокий провал. Йому було дивно, що і цех, і рухливий конвейєр з танками, і шум заводу — все лишилося, все — на своєму місці. Ось і сам він стоїть у цеху і тримає для чогось у тремтячих пальцях розпечаний лист. І все це аж ніяк не в'язалося в уявленні старого котельника з тією величезною, важкою втратою в його житті, з нещастям, що спало на нього. На секунду йому здалося, що все те, що він зараз бачить і відчуває, — нереальне, що нічого цього немає.

Він повільно пішов до свого робочого місця і взяв пневматичний молоток. Його голосний мотоциклетний тріск змусив Василя Карповича здригнутись.

Перша його думка була: „А як же Мар'я Іванівна? Вона ще нічого не знає“...

Він згадав погляд дружини з тяжким німим запитанням, згадав її „сон“ з листом, і зрозумів, що Мар'ї Іванівні говорити нічого не можна. Та й як сказати їй про це велике горе? Старий відчував, що йому забракне сил це зробити.

Про листа довідався цеховий майстер Платон Платонович, завжди якийсь скуйовджений, наче він ніколи не висипався, щирий приятель Василя Карповича. Він намагався розважити його:

— Ти не ятри серця свого даремно, Карповичу. Знаєш, на війні всяко трапляється. Ти думаєш, що сина немає в живих, а воно так може обернутись, що взяли німці твого Юрія в кільце і воювати йому далі було нікуди.

Василь Карпович зблід.

— Ти що ж цим хочеш сказати, Платоничу? — тихо вимовив він. — Полонили, чи що? Мого сина? За що ж це ти мене так, га? В полон мого Юрка? Ні, це ти навіть

підло сказав. Не такий він! Моєї кістки і крові моєї! Кулю в лоб, — а в полон не піде!

Очі Василя Карповича спалахнули синім вогниками. Невисокого зросту, сухий дідусь з шевченківськими вусами, він наче виріс цієї хвилини.

— Не піде в полон! — повторив. — Не може бути такої ганьби моему родові. Запам'ятай це, Платоничу. Ех, ви, друзі-приятелі!

Час минав, Василь Карпович, як і раніше, працював у цеху. Він часто згадував, як колись, півроку тому, читав він вкупі з Мар'єю Іванівною рідні листи з фронту, як в кожному рядку знаходили знайомі слівця і вислови — так висловлювався тільки Юрко, і в кімнаті тоді наче чути було його голос.

Мар'я Іванівна схудла, дивно припишкла. Вона вже не розповідала чоловікові про свої сни. Щодня сиділа вона біля вікна, що виходило на вулицю, і здригалась на кожен стукіт хвіртки.

„Кепська справа, — думав Василь Карпович. — Чекає старенька, і хто-зна, коли дочекається...“

Але потай він був радий, що пощастило приховати від Мар'ї Іванівни тяжку втрату. Чи витримала б вона таке горе?

* * *

У старика з'явилося нове заняття. Повернувшись з роботи, він замикався в кімнаті сина і діставав із шкатулки його листи. Уважно він переписував знайомі рядки, і перед ним вставав, як живий, образ Юрія.

Як живописець змальовує з фотографічної картки риси коханої людини, так і старик копіював листи від сина.

Скло окулярів вкривалося зрадливою вологою, але Василь Карпович любовно й уважно виводив кожну літеру, намагаючись наслідувати рідне письмо. Так у нього виникла думка написати листа від імені Юрка. Нехай цей лист буде як справжній, нехай його принесе листоноша, і нехай на конверті будуть справжні штемпелі і адреси, і цей лист можна буде прочитати, як колись, удвох з Мар'єю Іванівною.

Спочатку його прочитає він сам, прочитає вголос. Потім тихенько, про себе, Мар'я Іванівна. Потім — знову він і, як колись, забере листа і сховає його в заповітну шкатулку.

Кілька днів Василь Карпович ходив задумливий, цілком захоплений своєю думкою. Він уже наяву бачив цього, ще

не написаного ним, листа, якого принесе в тиху квартиру хлопець-листоноша. Уявляв собі, як схвилюється Мар'я Іванівна, як притисне конверт до грудей і як розпечатає його з острахом і радістю. А листоношу посадить за стіл, і той, обпікаючись, дмухаючи на блюдце і з хрускотом відкусуючи цукор, похапцем питиме чай, і на кінчику його носа в ластовинні виступлять бісерні крапельки.

Написати листа, як виявилось, було легше, ніж гадав Василь Карпович. Але писав він його з дивним, хвилюючим почуттям. Йому здавалося, що ось зараз у кімнаті він чує справжній голос сина. Наче живий і неушкоджений Юрій сам диктував йому цього листа.

На заводі йшла напружена робота, і Василь Карпович, кинувши листа в поштову скриньку, майже забув про нього.

Якось він застав Мар'ю Іванівну у сльозах. Старий злякався, але відразу ж зрозумів, що це—сльози радості. Однак він розгубився, коли дружина подала йому списаний рівними рядками листок. Хоча Василь Карпович упізнав знайомий конверт—свій конверт, йому хотілось думати і вірити, що це „справжній“ лист від Юрка. Мар'я Іванівна, як і гадав старий, не звернула ніякої уваги на поштовий штемпель—її цікавив тільки лист!

„Дорогі батьки мої,—читав Василь Карпович, поглядаючи крізь окуляри на Мар'ю Іванівну,—любезні татусь і мамаша! Вибачте, що ви так довго не мали від мене звістки, але причиною цьому була моя зайнятість у бойових ділах, а також був трішки, ледве-ледве, контужений і лежав у лазареті, а зараз живий і здоровий, навіть здоровіший, ніж раніше, чого й Вам бажаю від усього серця. Повідомляю, що я вже стільки знищив фашистських танків і гармат, що й лік їм розгубив...“

Старик не міг позбутися почуття, що все це справжнє. В цих рядках, написаних ним самим, Василь Карпович ясно вчував схвилюваний голос сина. Його молодий сміх сповнював кімнату. Його незрима присутність згадувалась у всьому. Від його швидких кроків поскрипувала підлога. Ось він зараз увійшов в оці двері—дивися, ще гойдається старенька порт'єра...

Одного разу Василь Карпович побачив, що Мар'я Іванівна ретельно хазяйнує в буфеті. Вона перетирає рушником гранчасті чарки й бокали, пузаті графінчики із світлозеленого скла, акуратно згортала серветки, гриміла ножами й виделками.

Старий тихенько причинив двері і навшпиньках пішов у свою кімнату.

— Чекає! — посміхнувся він. — Добре, добре.

За першим листом було написано другого й третього. Творити ці листи стало тепер для Василя Карповича потребою. Він вигадував для сина все нові й нові подвиги. Юрко руйнував ворожі дзоти, давив своїм танком батареї. Юрка посилали в танковий рейд, в глибокий тил ворожий. Саме ім'я Юрія Запари жахало німців. Його викликали в Кремль і вручали йому нагороди. Юрій бачив Сталіна, і вождь з маршальською зорею на грудях тиснув руку героєві...

Старик заздалегідь вираховував, коли прибуде лист, і, як той спізнювався, сердито бурмотів:

— Загордів наш синок, старенька. Мовчить. Существенне діло, адже в Кремлі побував!

В цеху помітили, що Василь Карпович приходить на роботу молодцюватий, гладенько поголений, по-стариковському балакущий. Навіть хода стала іншою, — він не дріботів, як раніше, а ходив, голосно пристукуючи підборами, наче марширував. Обличчя прибрало якогось нового, урочистого виразу, але іноді здавалось, що старик хитро підморгував, наче хотів сказати: „Що б там не говорили, а я знаю більше, ніж ви, і все мотаю на вус“.

Він застосував удосконалення в своїй роботі і тепер ремонтував танки вдвоє скорше. Його преміювали. На зборах він говорив:

— А як же, товариші дорогі? Може, на цьому самому танку мій власний син Юрко Васильович фріців громитиме! Та я сам у чотирнадцятому німців колошматив!

І майстер цеху, скуйовджений Платон Платонович, кидав йому репліку з місця:

— Правильно, Карповичу. Постукаємо ще, постукаємо!

А коли в партійному комітеті або в завкомі заходила мова про Василя Карповича, про нього говорили: „До чого бодрячий старик!“

Ніхто не знав, що кожного разу, коли Мар'я Іванівна подавала йому тількишо одержаний конверт, Василь Карпович здригався і у нього перехоплювалася дух від думки: „А що коли це прийшов справжній лист?“

Та ось так трапилось, що Василь Карпович забув у себе в кімнаті недописаного листа і його знайшла Мар'я Іванівна. У старій потемніло в очах. Вона все зрозуміла. Ніяких листів від сина не було. Василь Карпович дурив, дурив її. Він усе знає. Юрка немає в живих.

У Мар'ї Іванівни підломились ноги, і вона впала в крісло. Потім вона опам'яталась і стала думати, як їй

тепер жити. Юрка немає, і тепер на всьому світі вони лишилися удвох з Василем Карповичем. Вона сама себе питала: навіщо треба було старому отак обманювати її? І чим більше вона думала про це, тим ясніша ставала їй вся глибочінь його любові до неї. А де ж він узяв силу ховати в собі таку рану? Як він тамував свій біль і розпач?

Мар'я Іванівна уявила, як мовчки, сам собі страждав Василь Карпович. Сорок років спільного життя з чоловіком пропливли в її згадках. День за днем пропливло дитинство і юність Юрка. Вона сиділа і згадувала, і плакала, і потай дивувалася силі любові, за яку нічого немає сильнішого.

Коли Василь Карпович прийшов з роботи, Мар'я Іванівна нічого йому не сказала. Наче вперше побачила вона ці рідні вузлуваті пальці, які там, за дверима, нишком виводили рядок за рядком, наслідуючи письмо Юрся. Серце їй краямило біль і жаль, несказанна подяка й ніжність до чоловіка. Вона не змогла себе стримати й заплакала.

Василь Карпович обережно посадив її на диван і тихо обняв. Він нічого їй не питав. Мовчала і Мар'я Іванівна. І так вони довго сиділи мовчки. Їх було тільки двоє.

РЯБИНА

Була осінь війни сорок другого року,
Нас теплушки везли на калінінський фронт.
Туманами запнувся сліпий горизонт,
І по вбитих в журбі голосили сороки.
Болота і ліси, болота і шпилі,
І між листям — червоне намисто рябини.
У солдатських мішках кожен жменьку землі
Віз із дому. Шматочок землі України.
Рідна жменька землі із Херсону, з Ромен!
Ми взяли б тебе всю, та хіба тебе вмістиш
У солдатські мішки?

Із гвардійських знамен
Ти нас кликала в бій. І ми йшли. Комуністи ж.
І ми рвалися в бій. Як раділи, коли
Перший в німця відбили горбок і рябину...
На яких би ми, друзі, фронтах не були,—
Ми за цілу воюєм, за всю Україну!
Ми на захід ідем по сніжку молодому,
Я в калінінським лісі рябину збирав.
Цю рябину, як відблиск боїв і заграв,
Посаджу під вікном,
Як приїду додому.
Хай росте, хай цвіте, хай шумить при вікні,
Хай розкажує внукам про грізні ці дні.

ДОРОГА В СВЯТО

(В день визволення від німецьких окупантів мого рідного села Олексіївки, Коломацького району, Харківської області)

Вже дата празника близька!
Ці дні — до щастя кладка.
По Україні йдуть війська,
По землях мого батька.

І день, і серце розцвіло—
Йдемо! Міцнієм в гарті!
Вже звільнено моє село
(Його нема на карті).

Там роси пив... Там пас корів...
Під копами у осінь—
Цигарку юності кутив
(Курю її ще й досі!)

Висіла вивіска моя
Під дахом на сільраді.
Хлоп'ям писав,— вже виріс я,
А їй і досі раді.

При світлі серця-каганця
Ми п'єси грали в клубі.
Змужніли м'язи і серця...
Де друзі? Де ви, любі?

Іду селом— журба німа,
Тут рвалися снаряди.
Моеї вивіски нема,
Немає і сільради.

О, Олексіївка-село,
Сусіди хлібороби!
Підводить день своє чоло,
Немов після хвороби.

Ні школи, де я вчивсь, ні лип,
Лиш згарища довкола...
Де Зінченко тепер Пилип?
Де друг Шунько Микола?

Веселий юності баян,
Дитинства дзеньки-бреньки...
Чи ви живі—Рев'єва Іван,
Данило Бондаренко?

Живі! Ваш голос узнаю
По голосу гвинтівки...
Якщо ж упали у бою—
Чолом на захід тільки.

Ясним чолом— до рідних стріх
До отчого віконця...
Ми серцем звернені до них,
Як соняшник—до сонця.

Знов зійдемося після війни
Над тихим нашим ставом.
На грудях—слави ордени..
Немає хат? Поставим!

Побіда грає в срібний ріг,
Шлагбауми піднято...
Ведуть додому сто доріг,
І кожна—в наше свято!

12. VIII. 1943
с. Сенчіти

ЛЕТИ СКОРІШЕ, КОНЮ МІЙ!

Я бачив сон—додому йду
І чую—стогін у саду—
Фріц коси милій рвав моїй...
Проснувся—був сигнал у бій.

Лети скоріше, коню мій,
На поміч дівчині моїй.
Як дім її знайти? А так:
Там звив гніздо своє лелека,
Край хати—клен, вгорі, далеко—
Сіє місяця маяк.

І я німий, і кінь німий,
Веде додому шлях прямий...
Де ж дім її, садок, воли?
Лиш слід руїн та ворон кряче.
А дівчина?—Гай-гай, юначе,
Її в неволю повели...

А злість в мені з тих пір кипить,
Летить земля іспід копит—
І куля не бере мене.
І кожний день—подібний грому,
І кожний бій—на шлях додому,
Розплати ворог не мине!

І кожен бій, як на льоду,
Спіткнуся хай, але найду—
На Рейні, в Кельні—все одно.
Зозуля щастя нам віщує,
І серце з серцем зустріч чує...
А серцю много знать дано!

СПИТЬ ПЕРЕД БОЄМ БАТАЛЬЙОН

I

Світає... Місяць, мов хто вищерб,
Висить, немов забутий... (вище б!).
Немов дитина, що заснула,
А держить ляльку ще в руці.

Туман пливе, кує зозуля,
Село, неначе в молоці.
Туман, туман пливе круг мене,
Мов сон, мов забуття зелене,
Гойдається туди, сюди...

Спить батальйон,
Цвітуть сади.
Дні на війні, як сни, нерівні.
У Лихобабінським полку
Висять круг бліндажів шпаківні,
Висять на кожному дубку.
Шпаківні! Нам несуть вони
Пах рідних стріх крізь дні війни.

Біліє вишня, рожевіє
Метеликами яблунь цвіт.
Вже схід ворушить свої вії,
От-от розплющить очі схід.
Зажди, світанку колісниця,
Нехай солдату сон досниться!

Він стрівся з милою своєю,
Два роки він не бачивсь з нею.
Нехай солдат її пригорне.
Цілунком губи обпече...
У неї очі — чорні, чорні,
Упали коси на плече.

„Ку-ку!“ — вітає день зозуля, —
І щез, розвіявся туман.
Отак якби й війна минула...
Копитом б'є мій кінь-булан.
Даю ще раз вівса коневі,
Цілую квіти яблуневі...

Вже скоро в бій іти пора.
 На деревах, за деревами
 Зозулі, наче дівчора,
 Що грається біля двора:
 Ку-ку, ку-ку! — жартують з нами.
 Земляк мій очі розтуля,
 І ми в зозулі щастя просим...

Дзвінку весну кує земля.
 Хвала мозолям коваля,
 Хвала зозулям, сонцю, росам.
 Хвала тобі, моя шинель,
 Просмалена в бою святому,
 Бійцям за волю, що як Тель,
 Що йдем шляхами всіх земель,
 Що йдем і прийдемо додому.
 Хвала, хто в чесному труді
 Знав піт гіркий і щастя, мабуть.
 Хвала і рибі, і воді,
 Що в чарці й на сковороді,
 Що зір і нюх солдатський вабить!

Спить перед боем батальйон,
 Зіходить сонце над землею...
 Хвала тобі, солдатський сон,
 Якому здався солдат в полон,
 Щоб стрітись з милою своєю.

ПОЛУНИЦІ

Ти збирала в лісі полуниці,
 Повен кошик їх набравсь уже.
 — Леле! — та й побігла до криниці:
 Свіжий слід на пальцях червониться,
 Наче їх поранив хто ножем.
 Я вертався лісом тим з розвідки,
 У криницю умочив рукав.
 — Ой, — сплеснула дівчина, — ти звідки?
 Кров сочилась з ран, мов ягід мітки.
 — Полуниці, — я кажу, — збирав.
 Бач, і досі слід, — кажу, — од ягід...
 А в самого кров хлюпоче знов.

Ранок був, чи день? В очах був захід.
— Треба кров спинити, вжить контрзахід! —
І стала замовляти мені кров.
Мила рану, підмостила хвої,
Полуниці подала:— Ну, їж!
Не забудь дорожки лісової,
Не забути дівчини такої...
І з тих пір, куди б не йшов, частіш
Зупиняюся біля криниці,
Виглядаю, слід ловлю між трав...
Ні, нема. Вже й осінь червониться.
Сон приснивсь, чи справді полуниці
Я з тобою в тім ліску збирав?

ХАРКІВ ІДЕ ПО ПРОСПЕКТУ СТАЛІНА

Заводи гудуть, діти граються в паркові,
Шевченко стрічає нас, шапку зніма...
Ми з вами родились і виросли в Харкові,
Нам міста ріднішого — в світі нема!

Пройдись по Сумській, пригадай фотографії:
Отут на суботник ходили, а там...
Твій город-красунь — це твоя біографія,
Свій город і щастя — творив ти їх сам!

Отут, пам'ятаєш, пустир ще застали ми,
Де паслися кози... Любов'ю й трудом
Підводився Харків стрімкими кварталами,
Сажали сади, будували Держпром.

Жили ми, господарі, так, як хотілося —
Привільно і весело, в праці й піснях.
Ми любимо Харків! За нього ми билися
На всіх — на близьких і далеких фронтах.

Вітри, чом ви в сумі знамена полощете?
Пече мене спогад, за плече торка:
Отут, на просторій Дзержинського площаді,
З високих балконів будинку ЦК

Звисали, бідую гойдалися чорною
Мої земляки, харків'яни мої...
О дні лихоліття, о пазурі ворона!
Та Харків не гнувсь. Шлях до волі — бої!

Ой, Харкове, Харкове! Вік не забудеться
Мара лихоліття... І знову з тих днів
Я бачу: професор, учений мів вулиці,
Робив сірники (той, хто світ освітив

Своєю наукою!). Скрізь, де не ступите—
Скрізь була пустка. Та все те—пройшло!
Червона Армія стала насупроти—
І вимела німця! І знову чоло

Підвів своє Харків, ожив він і здоровує!
Так Сталін звелів! Ми, солдати його,
Цю волю виконуєм. Ворог нам застує,—
У власній барлозі його доб'ємо!

Одним у нас воля і зброя насталена—
Розбить ворогів! Сили в нас—ого-го!
І Харків іде по проспекту Сталіна—
До свята свого! І до щастя свого!

